

Csillagásztörténet

A Göncölszekér nyomában I.

A magyarországi néprajzkutatás régi adóssága a népi csillagnevek feldolgozása és az ősi csillagmitológia kérdéseinek tisztázása. Ez a hiányosság részben annak tudható be, hogy néprajzosaink nem ismerték (ismerik) az égbolt jellegzetes csillagképeit, és így nem nagyon tudták helyesen azonosítani a népi csillagneveket a „hivatalos” csillagnevekkel. Másrészt az eget ismerő csillagászaink sem nyújtottak ehhez a munkához túlságosan sok segítséget.

Ennek a bizonytalanságnak eredményeként olyan könyvek, cikkek is napvilágot láttak, amelyek kritikátlanul összekeverik a népi csillagkép-elnevezéseket (tehát azokat a csillagneveket és a hozzájuk fűzött mondákat, amelyek még nemrégiben a nép körében még elevenek voltak) az „ősi” csillagnevekkel, amelyek egy része a honfoglaló magyarság körében volt ismeretes. Ilyen szempontból üdítő kivétel Zsigmond Győző nemrég megjelent Égitest és néphagyomány c. mintaszerű adatgyűjtése és értékelése (Csíkszereda, Pallas-Akadémiai Könyvkiadó, 1999) c. műve.

A magyar csillagképnevek körüli téves nézeteknek iskolapéldája a Göncölszekér (Nagy Göncöl = a szakirodalomban Nagy Medve, latinul *Ursa Maior*) eredetének többféle, ellentmondó magyarázata. A következőkben csupán erre a csillagképre kívánok magyarázatot adni, előljáróban azonban néhány szót kell ejtenünk a csillagképek eredetéről, és a csillagmondák alakulásáról.

A csillagnevek eredete és fejlődése

Manapság már messze vagyunk attól az elképzeléstől, amely szerint az őseink üldögélt a tábornúznél, bámulta a csillagos eget és különféle természetfölötti lényeket képzelt a csillagokba. Valószínű, hogy kezdetben nagyon is gyakorlatias okokból figyelte meg a csillagokat:

1. Az évszakok felosztásának céljából; felfigyelt arra, hogy egyes fényes csillagok vagy jellegzetes csillagcsoportok (pl. a Fiastyúk = Plejádok) első felbukkanása hajnalban, vagy eltűnése az esti szürkületben valamelyik évszak beköszöntét jelzik.

2. Feltűnt, hogy egyik-másik csillag vagy csillagcsoport (pl. a Nagy Medve) alkalmas az éjszakai időszak felosztására.

Az ilyen csillagoknak idővel nevet adtak, amely egyúttal a következő időszakot is jellemzi. Így pl. a Spica, vagyis a Kalász – a Szűz legfényesebb csillaga, az α Virginis – feltűnése az esti órákban a gabona beérésének idejét jelzi, innen is ered a csillag megnevezése. Az ilyen jellegű csillagokat, csillagképeket naptárcsillagoknak nevezhetjük.

3. Néhány csillagnál (főleg a cirkumpolárisak esetében) hamarosan felismerték, hogy alkalmasak éjszaka az égtáj meghatározására. A Sarkcsillag (Polaris, a Kis Medve α -ja), ill. maga a csillagkép (Ursa Minor) az égtájat jelzi: az északi irányt mutatja. Télen, kora tavasszal az Orion övének három jellegzetes csillaga majdnem pontosan

keleten kel és nyugaton nyugszik. A síkvidéken, sztyeppén, félsivatagi területen élő ősi pásztornépek számára az égtájak ismerete létkéres volt. Ezeket a tájékozódást elősegítő csillagokat nevezhetjük *iránycsillagoknak*.

A fejlődés következő szakasza bizonyos mértékig a csillagok rendszeres megfigyelésének kezdetét jelentette, amikor a jellegzetes, fényesebb naptárcsillagok környezetének halványabb csillagaiból kialakították a csillagképeket (konstellációkat). Csak igen kevés az olyan égi alakzatok száma, amelyeknél kezdettől fogva több csillagból álló csillagképet alkottak. A konstellációk kezdetben talán a naptárcsillag biztos felismerését, majd később az égbolt csillagainak pontosabb számontartását szolgálták.

A kis számú ősi konstellációk sorába tartozik pl. az Oroszlán (Leo), amelynek csillagai valóban egy fekvő oroszlánt formáznak. Ide sorolható a Nagy Medve (Nagy Göncöl) is, amely hét, kb. egyforma fényességű csillagával igen jellegzetes alakzatot alkot. A csillagképek elnevezésének magyarázatára idővel kialakultak a különféle legendák, mondák. A csillagmondák kialakulásakor azonban néha már feledésbe merült a névadás eredete, így gyakori, hogy egy-egy legenda afféle „népi etimológián” alapszik. Érdekes példája ennek a Bak (Capricornus) csillagkép, amely az ősi Babilonban vélhetőleg a közelebből nem meghatározható, „bakkhal”-nak nevezett vízi állat tömeges megjelenését jelezte. Ennek emléktörédeként a Bak csillagképet ma is kecskebak fejvel, de hal testtel ábrázolják.

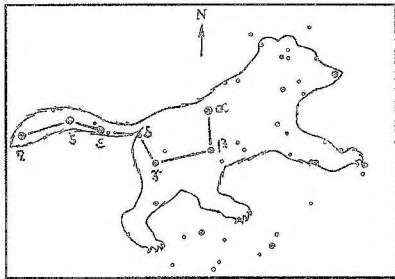
Az antik görögység körében ismert, elterjedt csillagmondákat Aratosz (Kr.e. 3. sz.) foglalta össze és magyarázta a *Phainomenon* (Jelenségek) c. művében. Ezt vette át Ptolemaiosz (Kr.u. 150 körül), és ma is ezek alkotják a hivatalosan elfogadott – a Nemzetközi Csillagászati Unió által 1928-ban rendszeresített – csillagkép-felosztás gerincét.

Változó korok – változó nevek

A csillagképek nevének eredetét, jelentését vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy gyakran egy-egy megnevezés mögött több régebbi névadás is lappanghat. A Bika (Taurus) legfényesebb csillagának, az Aldebarannak környezetében látható szép, szórt csillaghalmaz, a Hyadok. Első feltűnése a hajnali égen az esős évszak beköszöntét jelzi. Ősi neve ezért „esőhozó”, „esőcsinálót” jelent. A késői görögség már azt a mondát fűzte hozzá, hogy halmaz csillagai Atlasz leányai, akik egy vadászat alkalmával halálra sebzett testvérüket siratják. Ebben a mondában még benne rejlik, hogy a Hyadok állandó könnyezése az őszi esőzést jelképezi.

A magyar csillagmitológiában több ilyen „réteget” találhatunk:

- Az ősi, honfoglalás kori ill. még azt megelőzően kialakult csillagmondák. (Ilyen azonban kevés ismert, nem sok lehetett!)

A teljes Nagy Medve csillagkép. A vonalak a klasszikus Medve vagy Szekér csillagkép csillagait kötik össze

◦ A „keresztény mitológia”, amely a honfoglalás után, a részben megváltozott életmód (letelepedés), a környező népek kulturális hatása és az ősi pogány mondák „keresztény köntösbe öltöztetése” nyomán alakult ki.

◦ A „deákos” hatás, amely főként a reformáció kezdetétől jelentkezett. Több jel is arra utal, hogy a 16. sz.-tól a nép között élő tanultabb emberek – tanítók, papok – az iskolában tanult görög-római csillagmitológia (és saját képzeletük) alapján értelmezték, és talán egyesek szélesebb körben is terjesztették a népi csillagnevek magyar-
zatát. Példa erre a folyamatra a Rák (Cancer) δ -jának és γ -jának állítólagos népi elnevezése: Szamárkák. Az első pillanatban valóban hihetőnek tűnik, hogy a magyar pásztorok az égen is megörökítették a juhász élet e fontos segítőtársait. Valójában azonban már a késői görög, utóbb a latin csillagkép-leírásokban felbukkan az Asellus Australis ill. Borealis (Déli és Északi Szamárka) megnevezés a Rák e két csillagára. Aligha valószínű, hogy a magyar pásztorok éppen a ptolemaioszi megnevezést használták az egyébként sem figyelemre méltatott Rák e két csillagára. Elképzelhető azonban, hogy egyik-másik, a csillagképeket ismerő falusi pap vagy tanító elbeszélése nyomán terjedt el nálunk is ez a név.

◦ A „modern” népi csillagnevek, amelyek a 18–19. sz.-ban, esetleg az ősi elnevezéseket használva, de már a földművelő és pásztorok népe megváltozott életmódját, termelési és társadalmi helyzetét tükrözik. A 18. sz. végétől a kialakuló tudományos népraiz és nyelvészet voltaképpen ezt a legfiatalabb réteget tanulmányozhatta közvetlenül.

A Nagy Medve – népek és évezredek tükrében

A napjainkban Nagy Medveként (Ursa Maior) ismert csillagkép jellegzetes hét – valójában nyolc – csillagát minden nép, minden kultúrkör legkorábbi időszakában számon tartotta. Azok közé a ritka konstellációk közé tartozik, amelyek esetében már az „ősidőkben” sem fényes csillagot észleltek, hanem hét, közepes fényességű, de igen jellegzetes formában elhelyezkedő csillagra figyeltek fel. Utóbb a csillagkép-leírók (Aratosz) a hét csillaghoz egy sor halványabbat csatolva alakították ki a Nagy Medve körvonalait. A következőkben azonban Nagy Medvét, Ursa Maiort ill. Göncölszeke-
ret említve mindig a csillagkép hét legfényesebb csillagát, az α -t, a β -t, a γ -t, a δ -t (ezek alkotják a medve testét ill. a szekér kas-részét és kerekeit), az ϵ -t, a ζ -t és az η -t értjük, hozzájuk csatolva még a ξ melletti halványabb csillagocskát, a g UMa-t.

Az ősi görög világban már igen korán Medvének nevezték a csillagképet. Valószínűleg eredetileg totemállatként került az égre. (Erre utal az is, hogy az észak-amerikai indiánok egyes törzsei ugyancsak medvét látnak a hét csillagban!) A Nagy és a Kis Medve ismert mondája, a medvévé változtatott Kalliszto nimfáról és fiáról, Arkaszról, csak jóval később keletkezett! A Kr.e. 9. sz.-ban Homérosz már kétféle elnevezést is tud: az Íliász XVIII. énekében Héfaisztosz, az istenek kovácsa ércpajzsot készít Akhilleusz számára, és „sok-sok gyönyörű képet kalapált rá”. Többek között „ráremekelte” az

Óriont s a Fiastyúkot, meg a Hűaszokat mind,
Vélük a Medvét is – más néven híva szekér ez –,
Mint forog egyhelyben, míg Óriont lesi egyre,
s egymaga nem fürdik csak meg az Ókeánosban.

(Íliász, Devecseri Gábor fordítása)

Az utolsó sor arra utal, hogy az ősi görög földön és Kisázsia földrajzi szélességén (40° körül) a Medve már cirkumpoláris csillagkép volt, vagyis nem süllyedt a tenger alkotta látóhatár alá. Érdekesebb azonban, hogy Homérosz azt is tudja: a Nagy Medve csillagképet Szekérnek is nevezik.

A szekér elnevezés alighanem a kocsi feltalálásával egy időben bukkant fel, és Mezopotámiából terjedt el. A konstelláció csillagok alkotta körvonalainak és a szekérnek hasonlóságát talán már a sumér égboltnézők is felismerték a Kr.e. 3. évezredben.

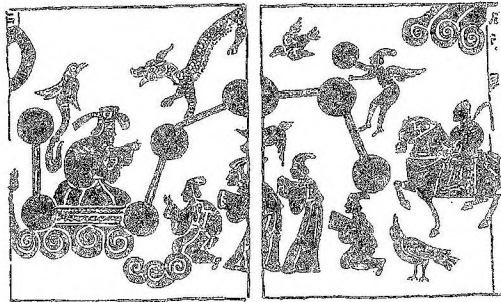
Az óbabiloni birodalomban Nagy Szekérnek vagy Hosszú Szekérnek nevezték. Ez az elnevezés valószínűleg a teherhordó társzekerre utal, szemben a kis, kétkerekű harci szekérrel. Nem szabad azonban a babiloni Társzekeret összevetni a magyarok Göncölszekerével. A hasonló forma hasonló képzeteket vált ki. Több mint egy évezreddel később a nyugat-európai néptörzseknel újból megjelenik a szekér elnevezés, talán függetlenül a mezopotámiai előzményektől!

A Szekér motívumhoz kapcsolódik az iszlám előtti arab világ és Szíria lakosainak felfogása: számukra a csillagkép Halottas menet (vagy Gyászszekér) volt. Ez az elképzelés arra utal, hogy az égi szekér az elhunytak lelkeit viszi a túlvilágra.

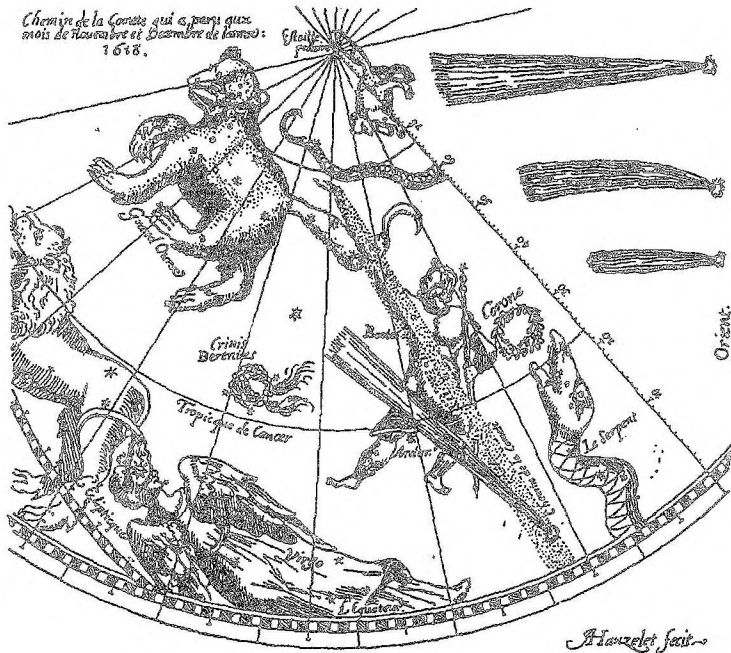
Kínában ekkortájt (időszámításunk kezdete körül) Északi Merőkanálnak nevezték a csillagképet. A hétköznapinak tűnő név valójában a kemény kőből faragott, rövid nyelű, nagy öblű mágikus kanalakra utal.

Az ókori Egyiptom késői korszakában a csillagképet Ökörcombnak látták. Nem zárható ki, hogy ezzel rokonítható a rómaiak őseinek csillagkép-alkotása. Ott ui. Hét Ökröt képzeltek az égre, innen a latin név: Septem Triones. Az északi irány neve latinul Septentrio. Az ökrök vontatták az égboltot körbe, a napi mozgás során. Utóbb a római tudósok és csillagjósok a mezopotámiai Szekér, ill. a görög Medve elnevezést vették át.

A kora középkori Európa nyugati és északi felében általában a Szekér csillagkép-név uralkodott. Ám nem közönséges szekér került a csillagok közé. Gyakran csak Szekérként, néha Társzekerként említik, de jelentése ekkor is túlvilági szerepére utal. Egyes feljegyzések szerint a legfőbb isten szekere, még gyakrabban a harcok istenének járműve. Vagy a csatában elesettek lelkét viszi, vagy a harcos istenség fegyverét, a villámokat szállítja. A dánoknál, svédeknel Karls Vagn, ahol a Karls név a germánok főistenének, Thornak egyik változata. Nevezték Godevagennek, Isten Szekerének is. Ír földön a legendás Arthur királyt tették meg tulajdonosává (Arthur's Chariot = Arthur Hintója).

A Nagy Medve mint Északi Merőkanál, Vu Liang uralkodó sírkamrájának egyik reliefsjén, az egyes csillagok az uralkodó udvartartásának méltóságait jelzik. Tükkörkép ábrázolás Kr.u. 147-ből

A Nagy Medve és a Kis Medve ábrázolása az 1618. évi üstökös útját bemutató francia fametszeten (tükkörkép ábrázolás, a kelet-nyugati égtájak felcserélve)

A kereszténység elterjedésével és megszilárdulásával a pogány istenek helyébe idővel keresztény nevek kerültek. A nagy frank uralkodó, Nagy Károly (742–814) már életében is legendás alakja, és neve szinte önként kínálkozott. Valóban, a germán, francia és angol nyelvterületen Kr.u. 1000 után gyakran bukkan elénk népi csillagnevek között a Károly Szekere (Karl Wagen, Charles Wain, Charlemagne Wain). Már itt megjegyezzük azonban, hogy a Konrád névadóként soha sehol sem fordul elő!

A finnugor népek között a finnknél Otava, a lappoknál Favtna davvge, vagyis Favtna Íve népi csillagkép ismert a 18–19. sz. néprajzi gyűjtései alapján. (Agnes Clerke értelmezésében „A vadak ura”). A manysi nyelvben Jávorcsillag, utalással a jávorszarvas ősré (Munkácsi Bernát szerint.) A Szarvacsillag, Jávorcsillag volt az uráli rokonaink szerint „az ég-anya jelzett – kitüntetett – állata”, akárcsak a görögség-nél a medve. A mordvin nyelvben azonban egyszerűen „Hét csillag”. Itt azonban nyomatékosan ki kell emelnünk, hogy az uráli népek körében a csillagnevek gyűjtése csak másfél évszázada kezdődött, ezért ezeket eléggé új keletűnek kell tekintenünk.

BARTHA LAJOS